

namen (I.B.3); Groot-Brittannië, Scandinavië, Noordelijke IJszee 83 namen (I.B.4); België en Luxemburg 127 namen (I.B.5); Nederland (vemoemingsnamen van interne Nederlandse herkomst) 367 namen (I.B.6). In de volgende hoofdstukken van het commentaardeel is het materiaal eerder thematisch of theoretisch geordend. In II.1 (Oorlog en vernoeming) wordt ingegaan op de relatie tussen oorlog en vernoeming; circa 20% of 452 van de in deze studie behandelde namen zijn 'belliekie vemoemingsnamen' of namen die ontstaan zijn door vernoeming naar een basis waar een oorlog, een opstand, een veldslag of een andere gewelddadige gebeurtenis plaatsgevonden heeft, bijvoorbeeld de Krim, Sebastopol, Waterloo. Aansluitend bij II.1 onderzoekt Rentenaar in II.2 de invloed van de Napoleontische oorlogen op de toponymie, waarbij hij niet minder dan 118 vemoemingsnamen registreert; opmerkelijk is dat slechts een klein aantal lokaliteiten namen draagt van plaatsen waar Napoleon succesrijk was (bijvoorbeeld Austerlitz, Dresden), een groter aantal evenwel van plaatsen waar hij de nederlaag leed (bijvoorbeeld Quatre Bras, Waterloo). Na een aantal beschouwingen over literaire vemoemingsnamen in II.3 onderzoekt Rentenaar in II.4 de bijbelse vemoemingsnamen, naar lokaliteiten die in de bijbel voorkomen en waarvan we mogen aannemen dat de naamgevers zich bij de keuze ervan hebben laten inspireren door de secundaire connotaties van de basisnamen zoals zij die uit de bijbel hebben leren kennen. Niet minder dan 322 vemoemingsnamen kunnen als bijbels worden geassocieerd, met als frequentste bases Nazareth (52 vemoemingsnamen), Jeruzalem (49), Bethlehem (42), Emmaus (24) en Jordaan (21).

In hoofdstuk II.5 ('Geteld en geordend') geeft de auteur een samenvatting van de kwantitatieve aspecten van de 2265 onderzochte namen. In de eerste plaats blijken vemoemingsnamen vooral in de westelijke delen van het land en in westelijk Gelderland voor te komen: Noord-Holland 468 (20,7%), Gelderland 310 (13,7%), Zuid-Holland 289 (12,8%) en Friesland 250 (11%). Wat de denotatumcategorieën betreft, blijkt dat 723 vemoemingsnamen (31,9%) op landerijen betrekking hebben, 515 of 22,7% op bewoonde plaatsen, 384 of 17% op boerderijen en 185 of 8,2% op kastelen, villa's, landhuizen. De tien meest voorkomende vemoemingsnamen zijn Lombok (117 vernoemingen), Amerika (94), Nazareth (52), Siberië (51), Oost-Indië (49), Jeruzalem (49), Korea (44), de Krim (42), Bethlehem (42) en Elba (39).

In hoofdstuk III.1 ('Afgrenzing en terminologie') wordt dieper ingegaan op een aantal problemen van definitie en terminologie die al in de inleiding werden geschetst. In III.2 ('Semantische kanttekeningen') behandelt hij de motieven voor de keuze van vemoemingsnamen: 1 relatie tot de vernoemingsbasis, 2 karakterisering van de lokaliteit of zijn bewoners, 3 relatieve ligging van de lokaliteit.

Deel II, het glossarium (289-418) is verdeeld in hoofdstukken volgens de ligging van de verschillende vernoemingsbases in delen van Europa en de rest van de wereld. Elke vernoemingsnaam bevat een lijst van alle plaatsen in Nederland waar de naam gerepresenteerd is, de oudst bekende attestatie(s) van deze naam, de werkelijkheid waarop hij betrekking heeft en eventueel het motief dat achter de naamkeuze schuilt.

J. Molemans

geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam: Verloren, 1984, 480 blz., f58,-, ISBN 90 6550 202 5).

Met het aan C. van de Kieft bij het einde van zijn vruchtbare ambtelijke werkzaamheid aangeboden huldeboek zullen ook bibliografen, die met mengelwerken niet altijd gelukkig zijn, vrede kunnen hebben. Het bevat, behalve enkele harmoniërende hommages van Amsterdamse naaste collega's, uitsluitend prestaties van oud-leerlingen, meer dan twintig in getal. En dan heeft er nog één als commercieel uitgever een voortreffelijke bijdrage geleverd. De verscheidenheid van de inhoud is zo vanzelf binnen redelijke perken gebleven. In tijd, binnen de middeleeuwen, uiteraard; in ruimte, doorgaans binnen de Noordelijke Nederlanden. Voor solide arbeid die 'ad fontes' gaat, ligt deze ruimtelijke beperking meestal wel voor de hand (al is Van de Kieft zelf, naar men weet, op een Frans onderwerp gepromoveerd). Geen van de hier aangeboden opstellen wekt de indruk van in een paar weekeinden te zijn samengeflanst. Stuk voor stuk zijn zij respectabele, doorgaans ook opmerkelijke, studiën. De beperkte plaatsruimte die hier voor een bespreking beschikbaar is veroorlooft helaas niet aan alle de aandacht te geven die zij verdienen. Enkele — die van Mayke de Jong (111-137); A. Sapir Abulafia (139-157) en C. M. Cappon (187-202) — vallen trouwens buiten het bestek van dit tijdschrift.

Over historiografische bronnen handelen A. Demyttenaere ('Clovis en de Kanaänieten', 13-38: over Gregorius van Tours); H. van Rij ('De Tielse koster, broeder Immo en Alpertus van Metz', 83-94: Alpertus toch in Tiel?); R. Künzel ('Het beeld van steden, handelsnederzettingen en kooplieden in vroegmiddeleeuwse verhalende bronnen', 95-109: wat Alpertus van Metz betreft, anders dan onlangs S. Lebecq) en M. Carasso-Kok ('Willelmus fecit. Wilhelmus Jacobi over Friesland en de identiteit van Willelmus Procurator', 319-334). De bijdrage van P. C. van der Eerden, 'Eschatologie in het Boec van der wrake' (349-369) heeft betrekking op geschiedbeschouwing en poogt orde te scheppen in terminologische verwarring. Dat Norman Cohn indertijd al te grif verband heeft gelegd tussen middeleeuws millenarisme en sociale opstandigheid blijkt opnieuw uit dit wel eens op naam van Jan van Boendale gestelde poëem. Geschiedschrijving in meer moderne tijden is het onderwerp van P. H. D. Leupens elegant en doorwrocht opstel 'Filips van Leiden: woordvoerder der Kabeljauwen?' (335-347) dat tevens licht werpt op Hollandse regeringskringen en partijverhoudingen in de crisis van het midden der veertiende eeuw. De vraag was sinds Fruin geen vraag meer, maar een terugkeer tot de bron (*De cura reipublicae*) beschouwd in samenhang met de toenmalige omstandigheden, leert dat zij wel degelijk mag worden gesteld en dan niet een bevestigend antwoord verdient. Het vertoog bevat terloops de nuttige les inzichten van vroegere schrijvers niet te verwaarlozen.

Het onderzoek van Florence W. J. Koorn naar de positie van de gravinnen van het Hollandse huis, 'Van coniunx naar comitissa' (153-166: de in de dertiende eeuw regelmatig gevoerde gravinne-titel weerspiegelt geen toegenomen macht of invloed) berust meer op diplomatische dan op verhalende bronnen en leidt zo naar de oorkondenstudies, die een honderdtal aaneengesloten bladzijden beslaan. D. P. Blok heeft in een 'Ten geleide' (9-11) terecht gewaagd van een traditie in dezen: van Oppermann via Niermeyer naar Van de Kieft en vervolgens. Het is waar dat Oppermann tot grote argwaan jegens de oorkondelijke overlevering is geneigd geweest, terwijl hier soms juist de echtheid van door hem, of anderen in zijn kielzog, als verdacht of vals

verklaarde oorkonden wordt verdedigd. Het is ook waar dat C. L. Verkerk in 'Het stadsrechtprivilege van Zutphen van 1190/1191' (203-227) hem hard heeft aangepakt en een nauwkeurig onderzoek van zijn methoden heeft aanbevolen. Niettemin is Oppermann, die in zijn tijd fameuze 'bella diplomatica' heeft ontketend, in deze landen de gangmaker voor dit soort studiën geweest, waarin hij de uitdager blijft. Wat het Zutphense privilege betreft lijkt Verkerk wel gelijk te hebben, al roept de wijze van vermelding van Hendrik van Cuyk in de getuigenlijst (209 vlg.) toch nog een vraag op. Hoogst interessant is de 'studie van J. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtsoorkonden' (275-304) waarin het oudste stadsrecht van Middelburg en de daarvan afgeleide stadsrechten aan een diplomatisch onderzoek zijn onderworpen. Daaruit komt naar voren, dat de in het Latijn gestelde stadskeur van 1217 een vertaling moet zijn geweest van een in het Middelnederlands geredigeerde codificatie van interne ontwikkelingen. Latere keuren voor andere steden, en die voor Middelburg zelf in 1254, verheffen dit vermoeden tot een redelijke zekerheid. 'We hebben hier', schrijft Kruisheer, 'voor zover ik weet, de oudst bekende niet-literaire middelnederlandse tekst voor ons'. Wel, 'vóór ons' hebben wij deze tekst nu juist niet, maar wij kunnen haar nu bevroeden en daarmee het schriftelijke gebruik van de volkstaal in rechtsoptekeningen binnen stedelijke samenlevingen verder laten teruggaan dan tot dusver was aangenomen. Dat wil zeggen in Zeeland, niet in Holland, waar de Nederlandse versies van stadsrechten vertalingen van een Latijnse basis-tekst zouden zijn geweest.

Bij de andere studies in deze groep moet weer met een vermelding worden volstaan: M. S. Polak, 'De twee uitvaardigingen van de stichtingsoorkonde van de Munsterabdij te Roermond, 1224' (229-249); P. A. Henderikx, 'De bevestigingsoorkonde van bisschop Otto III van Utrecht voor de abdij van Middelburg, juni 1247' (249-273) en eerder in het boek: D. P. Blok, 'De schenking van de ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht, 944' (61-67). Aan deze tamelijk technische verhandelingen kan de fleurige paleografische bijdrage worden toegevoegd. J. L. van der Gouw heeft, met een uitermate nuttige inleiding (een genot ook om te lezen) over het 'waarom' van middeleeuwse afkortingen, de uitgave aangeboden van een instructie voor correct gebruik daarvan (titulare) alsmede voor de juiste toepassing van bepaalde lettertypen (apificare): 'Quedam régule de modo titulandi seu apificandi' (417-427). Het ontstaan van deze handleiding, die eens in de Opera van de grote Jean Gerson is verzeild geraakt, zoekt hij, in het voetspoor van Bonaventura Kruitwagen, veeleer in een klooster van de Windesheimse congregatie.

Nog menig artikel gaat op niet-verhalende geschreven bronnen terug: E. J. Harenberg, 'De homines franci uit de Codex Lareshamensis' (39-60); E. N. Palmboom, 'Mensa episcopalis en mensa capituli' (69-82: over Utrecht in de tiende en elfde eeuw); M. Dillo, 'De officialis foraneus in Holland en Zeeland' (305-318: over de bisschoppelijke provisor naast de aartsdiakonaal geworden deken, en de combinatie van beide ambten in het aartsdiakonaat van de Dom van Utrecht tijdens de Avesnes, c.1300) en B. M. J. Speet, 'De joodse geldhandel te Nijmegen in de eerste helft van de vijftiende eeuw' (401-416, naar schepenprotocollen). Hier moet zeker ook worden genoemd het belangrijke relaas van C. Dekker, 'De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht' (167-186) dat handelt over de stichting, onder bisschoppelijke auspiciën, van de abdijen van Middelburg, Mariënweerd en Berne, benevens over het plan voor een vierde fundatie te Vechten, in de tijdspanne 1127-1139.

Aan drie soorten niet-schriftelijke kenbronnen is telkens één opstel gewijd: aan toponymische (R. Rentenaar, 'Betekenis en verbreiding van de naam Pampus', 429-443); topografische (G. van Herwijnen, 'Historische stedenatlas van Nederland', 445-457) en (stads)archeologische. Het verslag van H. Sarfatij, 'Tristan op vrijersvoeten? Een bijzonder versieringsmotief op Laat-Middeleeuws schoeisel uit de Lage Landen' (371-400) wijst op een populariteit van de Tristan-legende in het Herfsttij (ook aan doopnamen zou kunnen worden gedacht) die de bewaarde literaire overlevering nauwelijks zou laten vermoeden. Een door W. Th. de Boer samengestelde bibliografie van de gehuldigde (461 -471) besluit dit waardige afscheidsgeschenk, een boek dat velen nog vaak zullen raadplegen. Het is daarom wel jammer dat het geen register heeft.

A. G. Jongkees

M. K. E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de middeleeuwen. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen ca.* (Sociaal-geografische studies XV; Assen: Van Gorcum, 1984, xxiv + 590 blz., f150,-, ISBN 90 232 2039 0).

De bronnen voor de menselijke bedrijvigheid ten aanzien van de grond zijn voor wat de middeleeuwen betreft over het algemeen schaars. Wanneer een abdij, klooster of kapittel belangen had in een bepaalde streek, weten wij aanzienlijk meer, dank zij een beter bewaard gebleven administratie dan in het geval van goederen van leken. Er zijn weinig gebieden in de Nederlanden, waar de geestelijke instellingen zo massaal voet aan de grond gekregen hebben als in de Vier Ambachten en als wij daar nog bijvoegen dat van de onderhavige Vlaamse abdijen en kloosters meestal rijke archieven bewaard zijn gebleven, dan vraagt men zich af, waarom de historische geografie van deze streek — in grote trekken samenvallend met het huidige Oost Zeeuws-Vlaanderen — niet eerder onderwerp is geweest van een omvattende en intensieve studie. Wel dient daar als tweede vraag op te volgen of het resultaat dan het werk, dat nu door mevrouw Gottschalk is geleverd, in kwaliteit zou hebben benaderd of geëvenaard. Wie was beter voor deze studie geëquipeerd dan zij, die een aantal jaren geleden het aangrenzende en verwante gebied van West Zeeuws-Vlaanderen had bestudeerd en vervolgens de middeleeuwse stormvloed in het algemeen, die juist in de Vier Ambachten zulke grote gevolgen hebben gehad en zulke diepe sporen hebben getrokken? Sporen, die waarneembaar zijn in het werk van Gottschalk. Het voordeel dat het ongekend rijke schriftelijke bronnenmateriaal haar bood, ging gepaard met een nadeel, dat vooral voor de historisch-geograaf zwaar weegt: zij miste de grond en het landschap zelf als bron. De natuurlijke en later ook kunstmatige inundaties hebben het middeleeuwse landschap van Oost Zeeuws-Vlaanderen zo goed als vernietigd. Dikke kleilagen, andere verkavelingsvormen, nieuwe tracés van dijken, watergangen en wegen ontnemen het zicht op de middeleeuwse situatie en vertroebelen of vervagen het scherpe beeld, dat de historisch-geograaf aan de schriftelijke bronnen meent te kunnen ontleen. Vooral bij de verwerking van de gegevens, bij de compositie van het boek, moet dit frustrerend zijn geweest. Bijna nergens kon vanuit het huidige kaartbeeld worden gewerkt, wat de historisch-geograaf juist zo graag doet.